

Piotr N. Kotowicz, Arkadiusz Michalak

WCZESNOŚREDNIOWIECZNA BRÓŃ OBUCHOWA Z TERENU POLSKI
W DOROBKU ANDRZEJA NADOLSKIEGO Z PERSPEKTYWY KOLEJNYCH LAT BADAŃ

Słowa kluczowe: wczesne średniowiecze, archeologia, bronioznawstwo, broń obuchowa

Andrzej Nadolski uważany jest powszechnie w literaturze przedmiotu za jednego z pionierów i najwybitniejszych przedstawicieli nowoczesnego bronioznawstwa europejskiego¹. Z poglądem tym nie sposób polemizować, a warto podkreślić, iż ogromne zasługi położył on również w kwestii poznania wczesnośredniowiecznej broni obuchowej – czekanów, toporów i buław. Opracowana przez niego typologia czekanów i toporów, zawarta w klasycznych już „Studiach nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII w.”², a poprzedzona usystematyzowaniem na gruncie polskim³ terminologii dotyczącej poszczególnych ich elementów⁴, była jedną z pierwszych klasyfikacji europejskich⁵, ukazującą specyfikę

regionalną, ale i udział czynników zewnętrznych w kształtowaniu się poszczególnych typów. W późniejszym okresie tematyka wczesnośredniowiecznej broni obuchowej jeszcze kilkakrotnie pojawiała się w kręgu zainteresowań autora, czy to w przypadku opracowania materiałów z cmentarzyska w Lutomiersku⁶, jak i analizy zabytków pozyskanych w trakcie badań podwodnych w jeziorze Lednickim⁷, czy też studiów nad ikonografią i możliwościami jej wykorzystania w studiach bronioznawczych⁸. Lata 70. XX w. przyniosły pewną zmianę zainteresowań A. Nadolskiego – w związku z coraz częstszymi odkryciami relikwów uzbrojenia późnośredniowiecznego punkt ciężkości przesunął on na

¹ Z. Żygulski jun., *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1975, s. 26.

² A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII w.*, AAL, nr 3, Łódź 1954, s. 40-48, tabl. XII-XVIII. Wcześniej autor poruszył tę tematykę przy okazji publikacji miniaturowego toporka brązowego odkrytego w trakcie badań na grodzisku w Łęczycy; tenże, *Miniaturowy toporek z grodziska w Tumie pod Łęczycą*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 9/2-3, 1953, s. 389-391.

³ Wcześniej terminologię części składowych tych zabytków zaproponował P. Paulsen, *Axt und Kreuz bei den Nordgermanen*, Berlin 1939, Abb. 1.

⁴ A. Nadolski, *W sprawie nomenklatury bronioznawczej w polskiej archeologii wczesnohistorycznej*, „Sprawozdania P.M.A.”, t. 4/1-2, s. 148-150, ryc. 2:a-c.

⁵ Pierwszą większą systematyzację wczesnośredniowiecznych toporów z okresu wikingów opracował, na podstawie materiałów norweskich, J. Petersen, *De Norse Vikingsverd. En typologisk-kronologisk studie over vikiagetidens vaaben*, Kristiania 1919, s. 36-47. Klasyfikacja ta jest stosowana przez badaczy skandynawskich (i nie tylko) z pewnymi modyfikacjami po dziś dzień. Kolejne opracowanie typologiczne, autorstwa M. Wheelera, *London and the Vikings*, London 1927,

s. 23-26, Fig. 6, dotyczyło również toporów z okresu wikingów, ale zostało opracowane na potrzeby znalezisk z terenu Londynu i okolic. Interesująca była również próba typologii przedstawiona przez P. Paulsena, op. cit., Fig. 6, który podzielił topory z północnej Europy na okazy o szerokich i wąskich ostrzach oraz na okazy z brodą i ich odmiany. Niestety, na podziale tym zaważyły silnie względy ideologiczne prezentowane przez autora opracowania, które wpłynęły na interpretację kulturową zjawisk związanych z wytwórczością i rozprzestrzenieniem się z poszczególnych typów i odmian.

⁶ A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, *Cmentarzysko z XI w. w Lutomiersku pod Łodzią*, „AAL”, nr 7, Łódź 1959.

⁷ A. Nadolski, *Wczesnośredniowieczne militaria z Jeziora Lednickiego*, „Studia Muzealne”, t. 5, s. 12-14, ryc. 9-14; tenże, *Les armes médiévales trouvées dans le lac Lednickie en Grande Pologne*, [w:] *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Prague 1971, s. 1210-1211.

⁸ A. Nadolski, *Odo episcopus baculum tenens. W sprawie obyczajowej hierarchii niektórych rodzajów broni w średniowieczu*, [w:] *Cultus et cognitio. Studia do dziejów średniowiecznej kultury*, red. S. K. Kuczyński, Warszawa 1976, s. 422-424.

poznanie ryszunku rycerskiego z XIV i XV w.⁹ Nie przeszkodziło to jednak prezentacji zabytków wczesnośredniowiecznej broni obuchowej w katalogu wystawy poświęconej broni średniowiecznej mającej miejsce w 1978 r.¹⁰ Zwieńczeniem wieloletnich studiów autora była redakcja „Polskiej techniki wojskowej do 1500 roku”, w której znalazł się również artykuł podsumowujący znajomość wczesnośredniowiecznego uzbrojenia (w tym broni obuchowej) i jego miejsce w wojskowości polskiej doby panowania pierwszych Piastów¹¹.

Niniejszy szkic ma na celu przyjrzenie się dorobkowi A. Nadolskiego na polu zainteresowań wczesnośredniowieczną bronią obuchową oraz ukazanie postępu badań jaki dokonał się, również dzięki wskazówkom wybitnego bronioznawcy, w przeciągu ostatnich lat.

Na początek wypada zastanowić się, w jakich warunkach powstawała monografia uzbrojenia wczesnopolskiego A. Nadolskiego i na jakich podstawach budował badacz swoje tezy dotyczące omawianej tutaj grupy zabytków. Jak wspomniano wyżej, zainteresowanie wczesnośredniowiecznymi toporami wzrosło znacząco po opublikowaniu w 1919 r. przez J. Petersena klasyfikacji toporów wczesnośredniowiecznych z obszaru Norwegii¹². Co prawda już wcześniej pojawiały się pojedyncze artykuły na ten temat, dotyczące głównie zdobionych okazów toporów i czekanów¹³ – jednak to pracę norweskiego archeologa uznać należy za najbardziej znaczące osiągnięcie pierwszego dwudziestolecia XX w. Pojawiały się również opracowania, nieuwzględnione przez A. Nadolskiego, a dotyczące buław¹⁴, w tym bardzo ważna propozycja

typologiczna K. Horedta¹⁵, gdzie wykorzystano szeroki materiał porównawczy i przedstawiono znaczące ustalenia chronologiczne, odnośnie popularności poszczególnych form. Opracowania dotyczące znalezisk z terenu ziem polskich zawierały jedynie podstawowe informacje o tych zabytkach, niekiedy też, jak w przypadku buław, błędnie określano ich atrybucję kulturowo-chronologiczną¹⁶. Lata 20. i 30. XX w. przynoszą pewną poprawę w tym względzie, ale nadal odczuwalny był brak systematyzacji zabytków nie tylko dla obszaru Polski, ale całej Europy Środkowej¹⁷. W przypadku toporów, lukę tę miała wypełnić praca A. Kietlińskiej, mocno już zaawansowana, ale niestety zniszczona w trakcie II wojny światowej i nie podjęta na nowo po zakończeniu zmagani wojennych¹⁸. Pod koniec tego okresu szczególną aktywnością na polu badań różnych form uzbrojenia wczesnośredniowiecznego, w tym również broni obuchowej, przejawiali archeolodzy niemieccy – niestety wartość ich ustaleń obniża fakt podporządkowania ogólnych tez wysnuwanych w trakcie analiz, ideologii nazistowskiej, starającej się ukazać dominujący komponent germański (skandynawski) w rozwoju społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej¹⁹. Ich zwieńczeniem była monumentalna, ale kontrowersyjna w aspekcie kulturowym rozprawa P. Paulsena, poświęcona głównie zdobionym czekanom i toporom odkrywanych na terenie Europy, częściowo słusznie, ale miejscami zbyt surowo

⁹ A. Abramowicz, *Andrzej Nadolski – archeolog, mediewista, bronioznawca 26 XI 1921-24 XII 1993*, „Archeologia Polski”, t. XXXIX/1-2, s. 165.

¹⁰ *Broń średniowieczna z ziem polskich. Katalog*, red. A. Nadolski, Łódź 1978.

¹¹ A. Nadolski, *Lądowa technika wojskowa od połowy X do połowy XII wieku*, [w:] *Polska technika wojskowa do 1500 roku*, red. A. Nadolski, Warszawa, s. 31-107.

¹² W tym kontekście por. uwagi A. Nadolskiego, *Studia...*, s. 38-39.

¹³ Por. np. H. Jentsch, *Silberplattirte Streitaxt aus Guben, die Steinumgrenzung eines Urnenfeldes im Kreise Schwiebus und Kirchenmarken*, „Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte”, 1883, s. 421-423; A. Спицын, *Декоративные топоры*, „Записки Отделения русской и славянской археологии”, t. XI, 1915, s. 222-224.

¹⁴ H. Hildebrand, *Sveriges medeltid*, „Kulturhistorisk skildring”, Bd. 2, Stockholm 1898, Fig. 194-199;

S. Grieg, *Hugg- og Stötvåpen fra Middelalderen*, [w:] *Nordisk Kultur XII: B, Vaaben*, red. B. Thordeman, Stockholm-Oslo-København 1943, s. 124-127.

¹⁵ K. Horedt, *Südosteuropäische Keulenköpfe*, „Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien”, t. 70, 1940, s. 283-303.

¹⁶ Por. J. Żurowski, *Skarby halsztackiego okresu z doliny Dunajca*, „Prace i Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnologiczne”, t. IV, cz. 1, Kraków 1927, s. 74-80; por. też H. Richlý, *Der Bronzezeit in Böhmen*, Wien 1894, s. 72, Tab. VII:10; J. Dechelette, *Manuel d'Archéologie préhistorique et celtique*, Tome 2 – *Archéologie celtique. Age du Bronze*, reed. 1987, Paris 1913-1924, s. 228-229; G. Kyrle, *Urgeschichte des kronlandes Salzburg*, Wien 1918, s. 55, Fig. 6:4-5.

¹⁷ Z. Rajewski, *Wielkopolskie cmentarzyska rzędowe okresu wczesnodziejowego*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 6/1, 1937, s. 28-85.

¹⁸ A. Nadolski, *Studia...*, s. 39.

¹⁹ K. Langenheim, *Die Bedeutung der Wikinger für Schlesiens Frühgeschichte*, „Altschlesien“, t. 6/2, 1936, s. 273-316; H. Jänischen, *Die Wikinger im Weischel- und Odergebiet*, Leipzig 1938; E. Petersen, *Der ostelbische Raum, als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6-8. Jahrhunderts*, Leipzig 1939, s. 179-185.

jednak oceniona przez naszego bronioznawcę (jak się wydaje również z przyczyn ideologicznych) w książce z 1954 r.²⁰ W czasie wojny opublikowany został tylko jeden istotny artykuł na interesujący nas temat, nieznanym jednak A. Nadolskiemu²¹.

Podjęte przez A. Nadolskiego, niemal tuż po II wojnie światowej, studia nad uzbrojeniem wczesnośredniowiecznym stanowiły więc ogromne wyzwanie, zwłaszcza, że w owym czasie poza opracowaniem J. Petersena (omawiającym jednak tylko wybrane elementy uzbrojenia – przede wszystkim miecze, a dodatkowo tylko groty włóczni i topory) nie istniała żadna tak szeroko zakrojona inicjatywa tego typu. W przypadku interesującej nas tutaj broni obuchowej, autor, podobnie jak w innych miejscach, potraktował materiał kompleksowo²², włączając do jego analizy skąpe informacje uzyskane ze źródeł pisanych oraz przedstawień ikonograficznych, a także umiejętnie wykorzystane dane etnologiczne²³. W tym kontekście duże znaczenie

²⁰ P. Paulsen, *op. cit.*; por. A. Nadolski, *Studia...*, s. 39 i przyp. 5 („praca ta jest zresztą pozycją bez wartości naukowej”) oraz s. 12.

²¹ K. Langenheim, *Eiserne Äxte aus Gräbern der frühgeschichtlichen Zeit in Ostpommern und Pommerellen*, „Weichselland“, t. 40/1, 1941, s. 1-8.

²² Wartości pracy nie umniejsza w żaden sposób fakt pominięcia przez A. Nadolskiego kilkunastu zabytków, zarówno toporów jak i buław, przechowywanych w zbiorach pozapolskich, oraz publikowanych w trudno dostępnych periodykach. Powodem takiego stanu rzeczy są też, zarówno późniejsza chronologia części z tych zabytków, jak i fakt znalezienia niektórych z nich poza obszarem Polski wczesnopiastowskiej, objętej opracowaniem Nadolskiego. Nic autor ten nie wspomina również o zespołach buław przechowywanych w krakowskich kolekcjach muzealnych omówionych przez J. Żurowskiego, *op. cit.*, s. 74-80, a także okazach buław i kiścieni ze zbiorów I. Chojnowskiego, przekazanych do Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, opracowanych ostatnio przez A. N. Kirpičnikova. Znajdują się wśród nich zabytki, które wg rosyjskiego badacza pochodzić mogą również z terenu Polski – А.Н. Кирпичников, *Булавы и кистени из коллекции И. Хойновского в собрании Музея Войска Польского*, „Археологические Вести”, nr 7, 2000, s. 227-232.

²³ W przypadku analizy danych pochodzących z wywiadów i badań etnograficznych Autor skupił się przede wszystkim na pokazaniu roli wyodrębnionego młotka, jako groźnego elementu bojowego, wykorzystywanego w praktyce chociażby przez górali podhalańskich – A. Nadolski, *Studia...*, s. 37 i przyp. 7-8. Dzisiaj to spektrum poszerza się chociażby o porównywanie preferencji w doborze rodzaju drewna wykorzystywanego do wytwarzania toporzysk – por. T. Stępnik, *Średniowieczne wyroby drewniane z Ostrowa Lednickiego*

przypisać należy sformułowaniu na łamach „Studiów...” terminu „buława”, wyraźnie odróżnionego od maczugi²⁴, co miało niebagatelne znaczenie w kontekście występowania w literaturze fachowej niejednoznacznych niemieckich pojęć: *Keule* i *Streitkolben* oraz angielskiego *mace*, którymi wymiennie posługiwali się rozmaici autorzy w różnych sytuacjach²⁵. Kłopoty z nazewnictwem widać ewidentnie choćby w pracach przedwojennych²⁶, ale należy zaznaczyć iż nie wszyscy badacze zgodnie przyjęli propozycję łódzkiego naukowca²⁷. Główną jednak zasługą A. Nadolskiego była systematyzacja typologiczno-chronologiczna zbioru 172 okazów czekanów i toporów, podzielonych na 6 podstawowych typów, zgrupowanych głównie ze względu na kształt ostrza i obucha w rzucie bocznym, które z kolei dzieliły się na szereg podtypów. Tak zaproponowany podział miał autorowi odpowiedzieć głównie na pytanie o chronologię poszczególnych odmian; A. Nadolski odrzucił natomiast możliwość rozróżnienia (poza czekanami) form *stricte* bojowych od narzędzi²⁸.

– analiza surowcowa, *Studia Lednickie*, t. IV, s. 273-274; P. N. Kotowicz, *Nie tylko żeleźca. O rządziej postrzeganych elementach średniowiecznych toporów*, [w:] *ad Oderam fluvium. Księga dedykowana pamięci Edwarda Dąbrowskiego*, red. B. Gruszka, Zielona Góra 2008, s. 444-445.

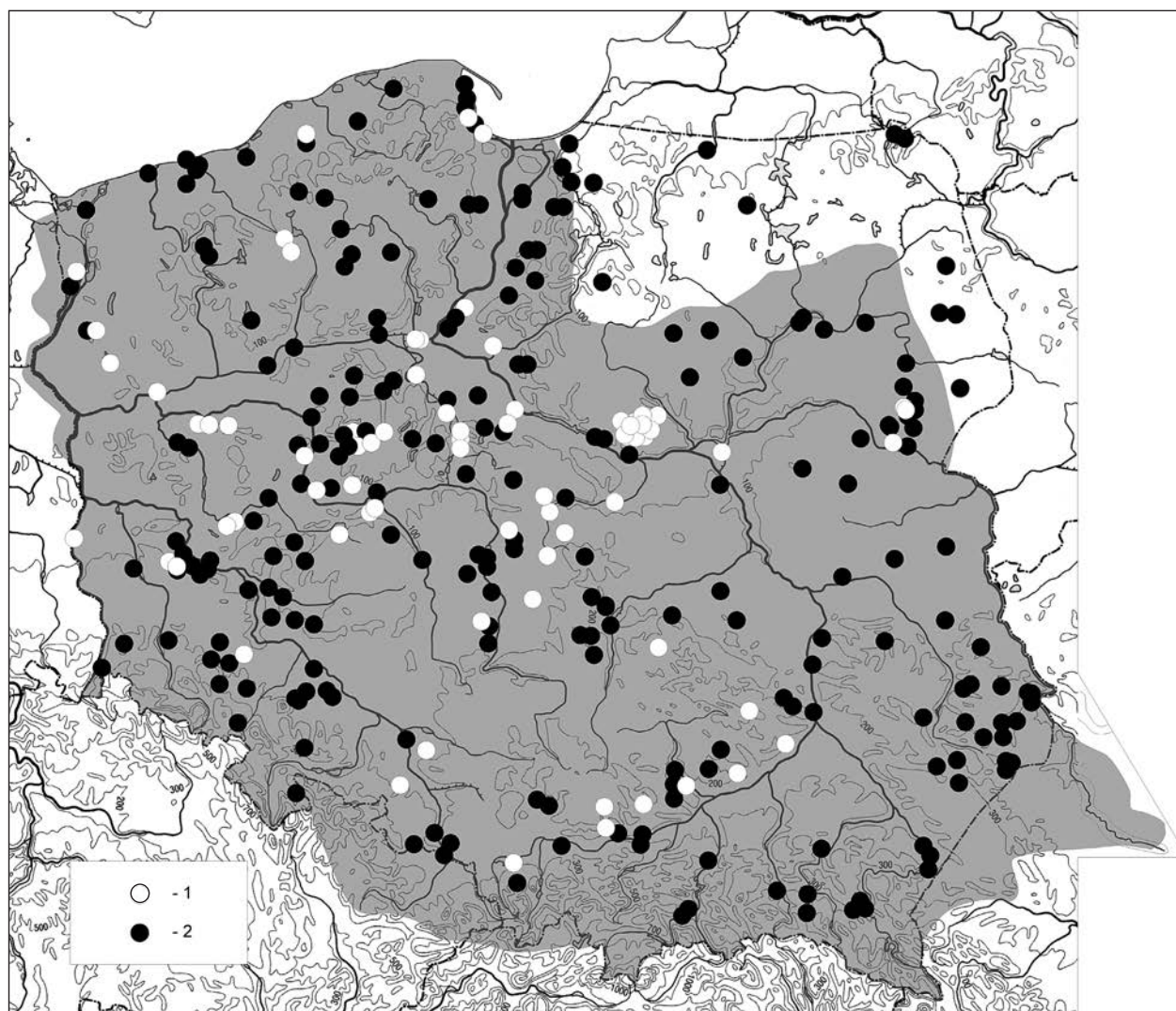
²⁴ A. Nadolski, *Studia...*, s. 70; tenże, *W związku z recenzją mgra J. Żaka*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. II, z. 4, 1954, s. 732.

²⁵ W. Boenheim, *Handbuch der Waffenkunde. Das Waffenwesen in seiner historischen Entwicklung vom Beginn des Mittelalters bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Leipzig 1890, s. 357-359; por. też A. Michalak, *Głowica buławy z Trzciela, pow. Międzyrzecz. Wstępne uwagi w kwestii występowania buław na ziemiach polskich w średniowieczu, na tle znalezisk europejskich*, „Archeologia Środkowego Nadodrza”, t. 4, 2005, s. 185-186.

²⁶ W. Dziewanowski, *Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce*, Warszawa 1935, s. 93-95.

²⁷ L. Kajzer sugerował stosowanie terminu buława jedynie do okazów stanowiących atrybuty dowódcze, pozostałym przypisując miano maczugi: L. Kajzer, [rec.] L. Kovacs, *A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának XI-XIV. Századi csillag alakú buzogányai (Les massues étoilées des XIe – XIVe siècles conservées au Musée National Hongrois)*, „Folia Archaeologica”, t. 22, s. 165-181, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. 21, nr 2, 1973, s. 352.

²⁸ A. Nadolski, *Studia...*, s. 36-50, tabl. XII-XVIII. Autor powrócił do tego problemu w opracowaniu toporów z badań podwodnych przy Ostrowie Lednickim, wskazując w tym konkretnym przypadku, iż za okazy

Ryc. 1. Rozprzestrzenienie znalezisk czekanów i toporów wczesnośredniowiecznych z terenu Polski: 1 – zabytki ujęte w opracowaniu A. Nadolskiego z 1954 r.; 2 – pozostałe okazy. Oprac. P. N. Kotowicz.

System klasyfikacyjny bez modyfikacji był stosowany przez autora w kolejnych pracach, został też powszechnie przyjęty przez archeologów polskich i jest używany, często bezkrytycznie, właściwie po dziś dzień. Tymczasem, typologia ta, mimo oczywistych zalet, ma również swoje minusy,

bojowe należy tutaj uznać wszystkie topory o szerokim ostrzu z brodą, zaliczane do typu V, natomiast za narzędzia zabytki o wąskich ostrzach klasyfikowane jako typ IV – tenże, *Wczesnośredniowieczne militaria...*, s. 14. W odniesieniu do funkcji, autor nie skorzystał jednak z możliwości, które dają pomiary wagowe zabytków, zastosowane po raz pierwszy na większą skalę przez A. N. Kirpičnikova – por. A. H. Кирпичников, *Древнерусское оружие. Вып. второй. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв.*, [w:] *Археология СССР. Свод археологических источников Е1-36*, Москва-Ленинград 1966, s. 28. Należy jednak podkreślić, iż również i ten pomiar wzbudza poważne wątpliwości wśród badaczy.

wynikające z niedopracowania definicji niektórych z form wchodzących w skład poszczególnych podtypów. Jako przykład podać tutaj można podtyp Vd, grupujący silnie zróżnicowane konstrukcją osady i obucha zabytki, których wspólną cechą jest jedynie obecność ostrza wyciągniętego w brodę oraz brak kapturka oraz wąsów. Jak wykazano w innym miejscu tak zaproponowana charakterystyka wprowadziła sporo zamieszania, gdyż kolejni badacze dość niefrasobliwie włączali tutaj zabytki nie pasujące do innych wariantów typu V²⁹. Innym przykładem jest typ III, w którym pomieszczono

²⁹ Por. na ten temat: P. N. Kotowicz, M. Świątek, *Mittelalterliche Streitäxte aus den Sammlungen des Regionalmuseums in Jasło. Ein Beitrag zur Kenntnis der Bewaffnung in den polonischen Karpaten*, „Acta Archaeologica Carpathica“, t. 41, 2006, s. 130-132; P. N. Kotowicz, „Na tropie spektakularnej omyłki. Nowe spojrzenie na toporek z „napisem” z Ostrowa

zarówno okazy toporów, jak i czekanów³⁰. Niestety, obecnie klasyfikacja A. Nadolskiego jest właściwie zamkniętym tworem, który mimo prób³¹, trudno jest rozwinąć³². Stało się tak głównie w konsekwencji zastosowania przez M. Głoska w 1996 r., dla wyróżnionych przez siebie typów i podtypów czekanów i toporów późnośredniowiecznych, numeracji będącej kontynuacją systemu A. Nadolskiego³³. Wydaje się, że pomysł ten, zważywszy na przyrost źródeł wczesnośredniowiecznych, był przedwczesny, zwłaszcza iż M. Głosek nie przeprowadził analizy nowo pozyskanych zabytków. Tymczasem w porównaniu do liczby czekanów i toporów znanych A. Nadolskiemu, przyrost ten jest ogromny, gdyż aż ponad 5-krotny, chociaż z większego terytorium i szerszego przedziału chronologicznego³⁴ (por. ryc. 1), przy czym pojawiło się szereg zabytków nie pasujących do typologii łódzkiego hoploga³⁵. Wydaje się zatem, że stworzenie nowego

systemu klasyfikacyjnego, mającego charakter systemu otwartego, i korzystającego z dorobku pokoleń badaczy europejskich, jest obecnie jednym z ważniejszych wyzwań stojących przed polskim bronioznawstwem. Ze względu na skąpą bazę źródłową (liczącą wówczas 5 gwiazdzistych i kulistych okazów³⁶) autor nie podjął się natomiast opracowania klasyfikacji dla buław. Na podstawie analogii ruskich ustalił natomiast ich metrykę na XII-XIII w., co w świetle dzisiejszej wiedzy, w kontekście materiałów polskich, jest już tezą nie do utrzymania³⁷. Dzisiaj mamy do czynienia z niemal 10-krotnym przyrostem bazy źródłowej (por. ryc. 2), ale znaczna jej część to buławy odkryte przypadkowo, bez kontekstu archeologicznego³⁸.

Tumskiego w Poznaniu, [w:] Ars et Arma. 3 Spotkanie Bronioznawcze, Łódź, w druku.

³⁰ A. Nadolski, *Studia...*, tabl. XV:1-4. Nie zwrócił na to uwagi też recenzent pracy – J. Żak, (rec.) *ANDRZEJ NADOLSKI, Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku, Acta Archaeologica Universitatis Lodzensis nr 3, Łódź 1954, s. 239 + XVIII tablic + 8 map, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. II, z. 4, 1954, s. 729.*

³¹ Por. np. P. Strzyż, *Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce*, „AAL”, nr 52, Łódź 2006, s. 44 – autor wprowadza podtyp Id₃ dla określenia grupy czekanów nie występujących w klasyfikacji A. Nadolskiego, lecz próbę tę należy uznać za chybioną, ze względu na znaczne różnice formalne pomiędzy tymi zabytkami a innymi formami tego podtypu.

³² W swym ostatnim artykule poświęconym tej tematyce, A. Nadolski powtórzył w zasadzie swoje ustalenia z 1954 r. – por. A. Nadolski, *Polska technika...*, s. 56-57.

³³ M. Głosek, *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Warszawa-Łódź.

³⁴ W czerwcu 2012 r. współautor niniejszego artykułu – P. N. Kotowicz – zebrał na potrzeby przygotowywanej pracy doktorskiej pt. „Topory wczesnośredniowieczne z ziem polskich”, powstającej pod kierunkiem prof. dr. hab. Michała Parczewskiego w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, ponad 920 okazów czekanów i toporów z obszaru dzisiejszej Polski, datowanych na okres od VI po połowę XIII w., a liczba ta z miesiąca na miesiąc rośnie – por. np. *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, red. J. Bagińska, M. Piotrowski, M. Wołoszyn, Tomaszów Lubelski-Leipzig-Lublin-Rzeszów 2012, tabl. II.8-II.9.

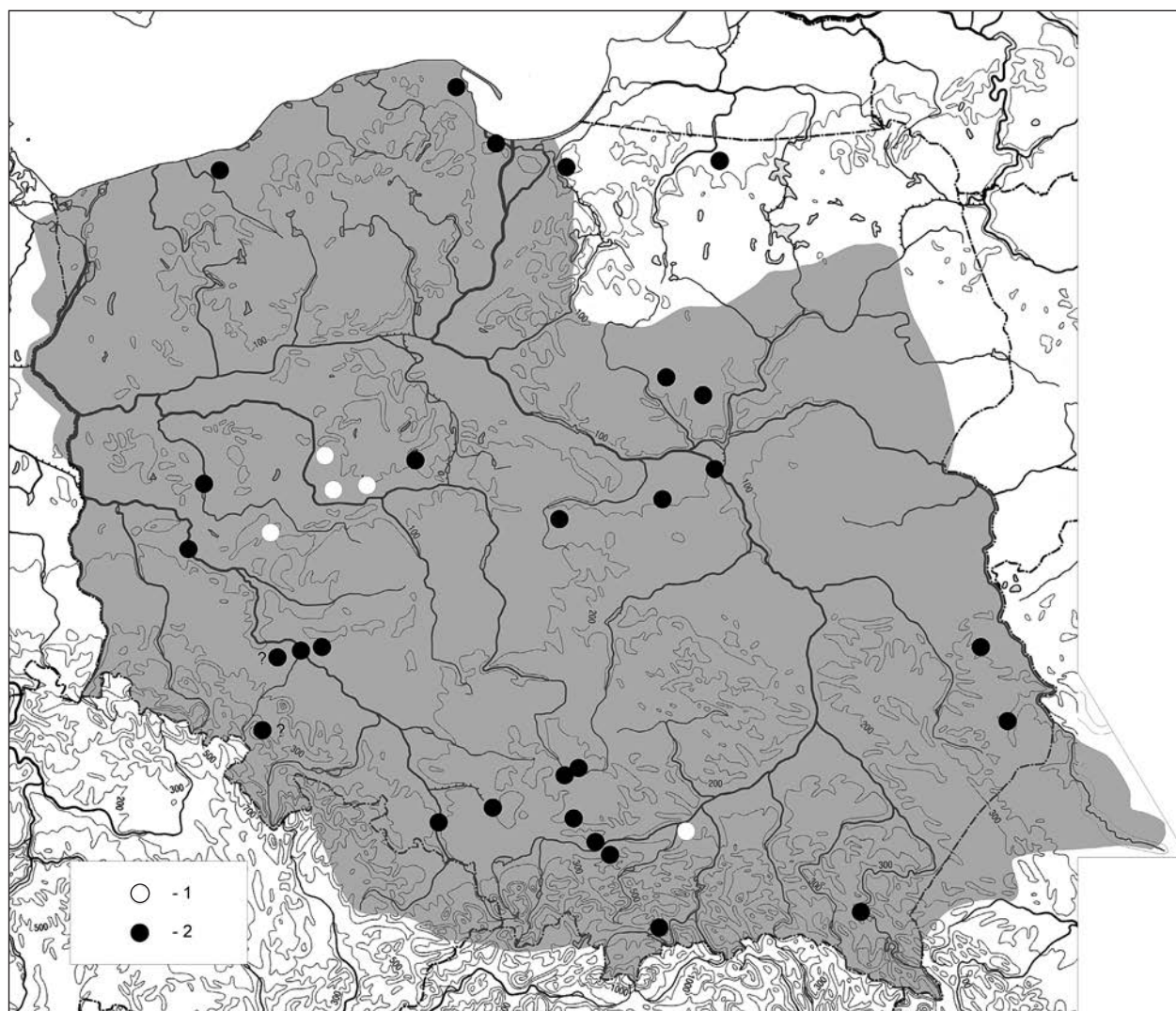
³⁵ Warto wskazać tutaj np. na zabytki z badań na i przy Ostrowie Lednickim, dla których stworzono już 2

odrębne typologie, wynikające z trudności w dopasowaniu części z form do znanych typów – por. W. Tokarski, *Militaria – broń miotająca, obuchowa i drzewcowa, oraz elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego*, [w:] *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. Tom I. Mosty traktu gnieźnieńskiego*, red. Z. Kurnatowska, Lednica-Toruń 2000, s. 78-84; B. R. Borowczak, *Topory wojów piastowskich. Bitwa o Ostrów Lednicki*, Szczecin 2008.

³⁶ O ile informacje o znaleziskach z Gądków, Grądów i Szczepankowa, były już publikowane w literaturze XIX-wiecznej (W. Demetrykiewicz, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, Wien 1859, s. 35; H. Bucholz, *Morgensterartigen Streitkolben von Gondek bei Kurnik*, „Verhandlungen der Berliner Gessellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte”, Berlin 1884, s. 318; E. Blume, *Ausstellung im Kaiser Friederich-Museum. Vor-und frühgeschichtliche Altertümer aus der Provinz Posen*, Posen 1909, s. 108), a egzemplarz z Młodzikowa opracowano wraz z resztą materiałów z cmentarzyska (L. Leciejewicz, W. Łosiński, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Młodzikowie w pow. średzkim*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 11, 1960, s. 106, ryc. 5), o tyle buława z Białego Piątkowa, znajdująca się w prywatnej kolekcji W. Hensla, nigdy nie została opublikowana i praca A. Nadolskiego stanowi jedyne źródło naszej wiedzy o niej. Według „Studiów...” wykonano ją z żelaza i platerowano złotem. Taka technika wykonania znana jest z innych egzemplarzy z terenu Europy – por. A. Michalak, *Głowica...*, s. 188.

³⁷ A. Nadolski, *Studia...*, s. 198. Wydaje się, że egzemplarze buław gwiazdzistych datować można na terenie Polski najwcześniej na połowę XIII – I. połowę XIV w.

³⁸ Por. szczególnie: P. Strzyż, *Ruskie buławy „gwiazdziste” z terenu Małopolski*, [w:] *Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu*, „Acta Militaria Mediaevalia”, t. 1, Kraków-Sanok 2005, s. 107-114; A. Michalak, *Jeszcze o buławach średniowiecznych z terenu ziem polskich. Refleksje*

Ryc. 2. Rozprzestrzenienie znalezisk buław średniowiecznych z terenu Polski: 1 – zabytki ujęte w opracowaniu A. Nadolskiego z 1954 r.; 2 – pozostałe okazy. Oprac. A. Michalak.

na marginesie znaleziska z Bogucina, pow. Olkusz, „Acta Militaria Mediaevalia”, t. 2, 2006, s. 103-114; M. Kosiński, *Głowica buławy z zamku Ogrodzieniec*, „Rocznik Muzeum Częstochowskiego”, t. 8, 2007, s. 31-34; T. Kurasiński, W. Dudak, *Dwie średniowieczne głowice buław znalezione w rejonie Skierniewic*, [w:] *Studia z dziejów wojskowości, budownictwa, kultury*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 17, Toruń 2007, s. 113-128; M. Starski, *Badania archeologiczne na rynku miejskim w Pucku*, [w:] *XVI Sesja Pomorzona wcz. 22-24. 11. 2007 r. Szczecin, część 2, od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. A. Janowski, K. Kowalski, S. Sowiński, „Acta Archaeologica Pomoranica” III, Szczecin 2009, s. 319-332; K. Dzięgielewski, R. Szerba, B. Chudzińska, *Osadnictwo z wczesnej epoki brązu, okresu halsztackiego i starszego okresu przedrzymskiego oraz ślady działalności człowieka w czasach średniowiecznych i nowożytnych na stanowisku 17 w Podłężu, pow. wielicki*, [w:] *Raport 2005-2006*, red. S. Kadrow, Warszawa 2011, s. 341-342, ryc. 20; K. Smoleń, *Dwie*

Oprócz zagadnień klasyfikacyjno-chronologicznych Autor omówił również szereg innych, istotnych zagadnień dotyczących tej kategorii zabytków, w tym problematyką występowania niewielkich otworów w ostrzach żeleźców czekanów i toporów, które uznał za wielofunkcyjne „zawieszki”³⁹. Mimo upływu lat i wysunięcia kolejnych hipotez mających wyjaśnić ich przeznaczenie problem ten nadal daleki jest od rozwiązania⁴⁰.

buławy z terenu Dolnego Śląska, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. LII, 2010, s. 482-486; R. Zdaniewicz, M. Adamiak, *op. cit.*; L. Marek, B. Miazga, *op. cit.*; *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, red. J. Bagińska, M. Piotrowski, M. Wołoszyn, Tomaszów Lubelski-Leipzig-Lublin-Rzeszów 2012, tabl. II.12: 4-7.

³⁹ A. Nadolski, *Studia...*, s. 38.

⁴⁰ Przegląd hipotez: P. N. Kotowicz, *Nie tylko żeleźca...*, s. 456-459; tenże, *Analiza kolekcji toporów*

A. Nadolski zajął się również pobieżnie analizą problematyki zdobnictwa zabytków z wyobrażeniem turów, na przykładzie okazu z Gubina słusznie negując wcześniejsze ustalenia P. Paulsena odnośnie chronologii i proveniencji tych zabytków⁴¹. W ostatnich latach problem ten, również dzięki nowym odkryciom, zyskał ponownie na znaczeniu i wydaje się, że jest coraz bliższy rozwiązaniu⁴². Mimo nie dysponowania wówczas żadnymi konkretnymi dowodami, poza lokalizacją żeleźców w grobach, A. Nadolski odniósł się również do problemu długości toporzysk. Wskazał na ich znaczną długość, unikał jednak wówczas danych liczbowych⁴³, które podał („około 70 centymetrów i więcej”) na podstawie analizy nowszych odkryć⁴⁴ (w tym jednego opublikowanego w katalogu z 1978 r.⁴⁵), w opracowaniu z 1994 r. Ostatnie znaleziska, pochodzące głównie z badań podwodnych ośrodka toruńskiego uszczegółowiły te dane i pozwoliły na sprecyzowanie, ale i rozszerzenie tego przedziału. Należy przy tej okazji powiedzieć również, iż z obszaru Polski pochodzi obecnie największa liczba opublikowanych toporów z zachowanymi całkowicie toporzyskami⁴⁶. A. Nadolski

zajął się również dyspersją zabytków oraz ich występowaniem na poszczególnych rodzajach stanowisk⁴⁷. Przyrost bazy źródłowej zweryfikował nieco ustalenia dotyczące np. obecności lub nieobecności niektórych typów na terenach, na których należałoby się ich spodziewać⁴⁸. To samo można powiedzieć o proporcjach w występowaniu zabytków na poszczególnych rodzajach stanowisk. Znacznemu wzrostowi, dzięki intensyfikacji badań, uległ np. współczynnik okazów pozyskanych ze środowiska wodnego⁴⁹. Duże znaczenie miało również w tamtym czasie wskazanie, iż wiele form traktowanych przed wojną przez badaczy niemieckich za tzw. „wikińskie”, w rzeczywistości ma swoje korzenie na terenie Europy Środkowej i mogły być wytwarzane w lokalnych warsztatach kowalskich⁵⁰. Opinia ta obecnie nie podlega żadnej dyskusji i została jeszcze potwierdzona badaniami metaloznawczymi, które przeprowadził J. Piaskowski dla kilku żeleźców, przy okazji opracowywania wyników badań w Lutomiersku⁵¹. Były to jedne z pierwszych analiz tego typu w warunkach polskich⁵², w kolejnych latach praktyka ta

średniowiecznych ze zbiorów Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, [w:] *Topory średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, red. A. M. Wyrwa, P. Sankiewicz, w druku.

⁴¹ A. Nadolski, *Studia...*, s. 45-46; por. też W. Sarnowska, *Topory wczesnośredniowieczne z obszaru Śląska*, „Światowit”, t. 24, 1962, s. 507-511.

⁴² Por. F. Biermann, *Mittelalterliche Kriegerausrüstung mit der Darstellung eines gehörnten Tieres*, „Waffen und Kostümkunde, Zeitschrift für Waffen- und Kleidungs-geschichte“, t. 44/1, 2002, s. 63-79; K. Radatz, „Prunkäxte” – Zeugnisse eines historischen Ereignisses, „Archäologisches Korrespondenzblatt“, t. 32, s. 295-310; P. N. Kotowicz, *Early medieval ornamented axes from the territory of Poland*, [w:] *Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe*, „Studia Universitatis Cibiniensis, Series Historica, Supplementum“, vol. 1, red. I. M. Țiplic, Sibiu 2011, s. 113-115; W. Świętosławski, *Топор с изображением тура из могильника в Олень-Колодезе на Дону – военный трофей из центральной Европы*, „Записки Восточного отделения Российского археологического общества. Новая серия”, t. III (XXVIII), w druku.

⁴³ A. Nadolski, *Studia...*, s. 37.

⁴⁴ A. Nadolski, *Polska technika...*, s. 55 i przyp. 32; A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, op. cit., s. 47.

⁴⁵ *Broń średniowieczna...*, kat. 51, tabl. 8.

⁴⁶ Por. np. P. N. Kotowicz, *Nie tylko żeleźca...*, s. 445; tenże, *Analiza...*; W. Chudziak, R. Kaźmierczyk, J. Niegowski, op. cit.

⁴⁷ A. Nadolski, *Studia...*, s. 47-48.

⁴⁸ A. Nadolski wskazywał np. na brak toporów typu II na obszarze Pomorza oraz obecność czekanów typu Id głównie na stanowiskach oddalonych od południowych granic naszego kraju. Dzisiaj wiemy jednak, że wnioski te wynikały jedynie ze stanu badań – por. T. Kurasiński, *Topory typu M w grobach na terenie Polski wczesnośredniowiecznej – próba oceny znalezisk*, [w:] *Do, ut des – dar, pochówek, tradycja*, „Funeralia Lednickie”, t. 7, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzeński, Poznań, s. 199-224; P. N. Kotowicz, *Dwie wczesnośredniowieczne bradatice z południowej Lubelszczyzny*, [w:] *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*, red. H. Taras, A. Zakościelna, Lublin 2009, s. 383-396.

⁴⁹ Por. np. Borowczak, op. cit.; W. Chudziak, R. Kaźmierczyk, J. Niegowski, *Podwodne dziedzictwo archeologiczne Polski. Katalog stanowisk (badania 2006-2009)*, Toruń 2011.

⁵⁰ A. Nadolski, *Studia...*, s. 50.

⁵¹ J. Piaskowski, *Metaloznawcze badania wyrobów żelaznych*, [w:] Nadolski A., Abramowicz A., Poklewski T. *Cmentarzysko z XI w. w Lutomiersku pod Łodzią*, Łódź 1949, s. 110-139.

⁵² Palmę pierwszeństwa na tym polu oddać należy jednak tandemowi autorów opracowujących topory późnośredniowieczne (w opracowaniu błędnie jako wczesnośredniowieczne) z miejscowości Czacz, Tarnówek i Swadzin – K. Kapitańczyk, Z. Głowacki, Z. Kurzawa, M. Miedziński, *Możliwości poznawcze badań chemicznych, fizyko-chemicznych i metaloznawczych*

stała się zjawiskiem dość częstym, zresztą głównie dzięki zaangażowaniu badacza krakowskiego⁵³, ale i innych osób⁵⁴, i została częściowo spożytkowana przez A. Nadolskiego w opracowaniu z 1994 r.⁵⁵ Ostatnie lata przyniosły również wzrost zainteresowania wytwórczością buław w aspekcie technologicznym. Badania tego typu na gruncie polskim zapoczątkowane zostały, podobnie jak w Europie⁵⁶, jeszcze w XIX w.⁵⁷ W podejmowanych współcześnie studiach nad poszczególnymi zabytkami analizy metaloznawcze stały się ważną częścią procesu poznawczego⁵⁸. Analiza składu surowca

brązowego użytego do odlania korpusu głowicy może posłużyć do określenia, na podstawie specyficznej kombinacji pierwiastków śladowych w nim zawartych, pochodzenia poszczególnych okazów⁵⁹.

Z tego pobieżnego przeglądu wyraźnie wynika, jak ogromne znaczenie dla polskiej archeologii i bronioznawstwa miała monografia A. Nadolskiego z 1954 r., również w zakresie badań nad wczesnośredniowieczną bronią obuchową, których niektóre wątki były przez bohatera tych rozważań rozwijane również w kolejnych opracowaniach. Wśród nich ważne miejsce zajmuje artykuł dotyczący symbolicznego przeznaczenia uzbrojenia zaczepnego, ukazanego na przykładzie maczugi⁶⁰. Oczywiście, stan badań powodował, że wiele

w odniesieniu do materiałów archeologicznych, „Archeologia Polski”, t. 1, 1957, s. 135-139.

⁵³ Por. np.: J. Piaskowski, *Metaloznawcze badania wczesnośredniowiecznych wyrobów żelaznych na przykładzie zabytków z Łęczycy, Czerchowa i Buczka*, „Studia z Dziejów Górnicztwa i Hutnictwa”, t. III, 1959, s. 47, 51; tenże, *Metaloznawcze badania dawnych narzędzi rolniczych znalezionych w Krakowie-Nowej Hucie*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 28/1, 1962, s. 19; tenże, *Metaloznawcze badania przedmiotów żelaznych i żużla z Szelig i Cekanowa, pow. Płock, oraz Cieślina, pow. Sierpc*, [w:] W. Szymański, *Szeligi pod Płockiem na początku wczesnego średniowiecza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 370, 372, 379-380; tenże, *Metaloznawcze badania wczesnośredniowiecznych narzędzi żelaznych z Radymna, woj. przemyskie*, „Materiały i Studia Muzealne”, t. 4, 1981, s. 175-180; tenże, *Badania metaloznawcze przedmiotów żelaznych i żużla z wczesnośredniowiecznych stanowisk archeologicznych w Chodliku, woj. Lublin*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 41, s. 265, 267. Znaczenie tego typu badań dla studiów bronioznawczych omawia W. Świętosławski, *Technologia produkcji uzbrojenia w Polsce średniowiecznej w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] *Pamiętnik XIV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. 2, Toruń 1994, s. 317-321.

⁵⁴ Por. np.: J. Ginalska, *Wczesnośredniowieczne depozyty przedmiotów żelaznych z grodziska „Fajka” w Trepczy koło Sanoka*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 49, 1997, s. 235-236; M. Biborski, J. Stępiński, *Die Ergebnisse metallkundlicher Untersuchungen an frühmittelalterlichen Eisenwerkzeugen aus dem Hortfund von Kraków Kurdwanów*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 36, 2001, s. 75-87.

⁵⁵ A. Nadolski, *Polska technika...*, s. 57-58.

⁵⁶ N.G. Bruzelius, *Die antiquarischen Funde im Hafn zu Ystad (Schonen)*, „Archiv für Anthropologie. Zeitschrift für Naturgeschichte und Urgeschichte des Menschen”, t. 5, Braunschweig 1872, przyt. 1.

⁵⁷ J. Żurowski, *op. cit.*, s. 77.

⁵⁸ J. Gurba, *Dwa zabytki brązowe z Czeremna-Czerwienia*, [w:] *Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin*, red. M. Głosek, Łódź 1997,

tabela 1; R. Zdaniewicz, M. Adamiak, *Relikt broni obuchowej z Chudowa*, „Acta Militaria Mediaevalia”, t. 7, 2011, s. 192-196; L. Marek, B. Miazga, *Średniowieczna buława z okolic Wrocławia*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. LIV, 2012, s. 371-374.

⁵⁹ A. Michalak, *Wpływy...*, s. 59-61.

⁶⁰ A. Nadolski, *Odo episcopus...*, *op. cit.*; ostatnio na ten temat: A. Michalak, *A 14th century...*, Fig. 1. Przyjęte przez A. Nadolskiego przekonanie o tym, że buławy były ulubioną bronią walczących duchownych, ze względu na chęć uniknięcia przelania krwi chrześcijan, traktowane jest jednak w nowszej literaturze jako nie mająca podstaw źródłowych legenda. Nowsze ustalenia podkreślają, że analizowane przez badacza wyobrażenie biskupa Oda z tego typu bronią na Tkaninie z Bayeux wynikało raczej z jej roli jako atrybutu dowódczego – por. P. F. Thorne, *Clubs and Maces in the Bayeux Tapestry*, „History Today”, t. 32/10, 1982, s. 48-50; K. DeVries, *Medieval military technology*, Toronto 1992, s. 27. Osobną kwestią pozostaje stan badań nad maczugami. Z terenu Polski nie dysponujemy oryginalnymi znaleziskami tego typu. Przyznać trzeba, że w ogóle występują one rzadko w materiałach europejskich. Dysponujemy kilkoma zabytkami interpretowanymi jako maczugi z grodziska w Mikulčicach na terenie Moraw oraz okazem wydobytym ze studni grodziska Varbola – H. Moora, *Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s. – Muistised asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik*, Tallin 1955, s. 86, Pl. XIV: 5; L. Poláček, O. Marek, R. Skopal, *Holzfunde aus Mikulčice*, [w:] *Studien zur Burgwall von Mikulčice*, Band 4, red. L. Poláček, Brno 2000, s. 202, Abb. 34:1,7. Występuje jednak całe bogactwo przedmiotów tej formy, których funkcji nie jesteśmy w stanie przekonywająco wyjaśnić – A. P. Артемьев, *Кистени и булавы из раскопок Новгорода Великого*, [w:] *Материалы по археологии Новгорода 1988 г.*, red. В. Л. Янин, П. Г. Гайдук, Москва 1990, рис. 6-7; C. Earwood, *Wooden artefacts from the medieval town of Dawidgródek, Belarus*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. LVI, 2002-2003, s. 408-409; I. Kaminskaitė, *XIII-XV a. medinės*

aspektów poznawczych dotyczących tej kategorii zabytków było dla łódzkiego bronioznawcy niedostępnych. W przypadku wszystkich kategorii broni obuchowej ogromny postęp nastąpił niedawno, zarówno dzięki przyrostowi bazy źródłowej⁶¹, jak i w wyniku postępu prac nad tym zagadnieniem w krajach ościennych⁶², oraz opracowaniem

lazdos su buoželėmis: faktai ir hipotezės, „Lietuvos archeologija”, t. 34, 2008, s. 151-170.

⁶¹ Wyraźnie widoczne jest to w dwóch ostatnio opublikowanych monografiach regionalnych uzbrojenia wczesnośredniowiecznego z terenu Pomorza i Małopolski – P. Świątkiewicz, *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne z Pomorza Zachodniego*, AAL, nr 48; Łódź 2002; P. Strzyż, *op. cit.*; por też P. N. Kotowicz, A. Michalak, *Status of Research on Early-Medieval Armament in Małopolska. Remarks Regarding the Monograph Study by Piotr Strzyż (2006A)*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 42-43, 2007-2008, s. 371-417.

⁶² Topory i czekany: M. Atgāzis, *Latgaļu 9. – 12. gs. cirvji*, „Arheoloģija un Etnogrāfija”, t. 6, 1964, s. 105-125; tenże, *Āvas cirvai Latvijā*, Arheoloģija un Etnogrāfija, t. 19, 1997, s. 53-63; R. Volkaitē-Kulikaskienē, *Kovos kirviai Lietuvoje ankstyvojo feodalizmo laikotarpiu*, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai”, t. A/1 (16), 1964, s. 103-114; Кирпичников А. Н., *Древнерусское оружие. Вып. второй. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв.*, [w:] *Археология СССР. Свод археологических источников EI-36*, Москва-Ленинград 1966; A. Ruttkay, *Waffen und Reitersrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II)*, „Slovenska Archeologia”, t. XXIV/2, 1976, s. 305-312; U. Dahmlos, *Francisca – bipennis – securis. Bemerkungen zu archäologischem Befund und schriftlicher Überlieferung*, „Germania”, t. 55, 1977, s. 141-165; W. Hübener, *Eine Studie zu den Beilwaffen der Merowingerzeit*, „Zeitschrift für Archäologie der Mittelalters”, t. 8, 1980, s. 65-127; L. Kovács, *Vooruženie vengrov – obretatelej rodiny: sabli, boevye topory, kop'ja (Die Waffen der landnehmenden Ungarn: Säbel, Kampfäxte, Lanzen)*, „Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften”, t. 10/11, 1980/81, s. 243-255 + Taf. 1-6; P. Hallinder, *Streit- und Arbeitsäxte*, [w:] *Birka II/2. Untersuchungen und Studien, Systematische Analysen der Gräberfunde*, red. G. Arwidsson, Stockholm 1986, s. 45-50; I. Heindel, *Äxte des 8. bis 14. Jahrhunderts im westslawischen Siedlungsgebiet zwischen Elbe/Saale und Oder/Neiße*, „Zeitschrift für Archäologie”, t. 26, 1992, s. 17-56; A. Malonaitis, *Schmaläxte mit Nacken in Litauen*, „Archaeologica Baltica”, t. 5, 2002, s. 163-183; P. Westphalen, *Die Eisenfunde von Haithabu*, Neumünster 2002, s. 53-68; D. Gh. Teodor, *Топоаре медиевале timpurii în regiunile Carpato-Nistriene*, [w:] *Spațiul carpato-dunăreanopontic în mileniul marilor migrații*, Buzău 2003, s. 541-554; В. Йотов, *Въоръжението и снаряжението от*

българското средновековие (VII-XI век), Варна 2004, s. 85-105; S. Mäntylä, *Broad-bladed battle-axes, their function and symbolic meaning*, [w:] *Rituals and relations. Studies on the society and material culture of the Baltic Finns*, red. S. Mäntylä, Helsinki 2005, s. 105-130.

Buławy: А.Н. Кирпичников, *Древнорусское...*, *op. cit.*, s. 47-57; L. Kovács, *A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának XI-XIV. Századi csillag alakú buzogányai*, „Folia Archaeologica”, t. 22, 1971, s. 165-181; G. Trotzig, *En gotländsk "bronsklubba" i Västmanlands läns museum*, „Västmanlands läns museum”, r. 1978, s. 104-111; H. Eberly, *Forst Stiefenberg (Ldkr. Bamberg)*, „Ausgrabungen und Funde in Oberfranken”, t. 3, 1981-1982, Bamberg 1983/1984, s. 25; T. Durdík, *Bronzová hlavice palčátu z Plzně – Der Bronzekopf eines Morgensterns aus Plzeň*, „Archaeologia historica”, t. 15/1990, s. 419-424; tenže, *Bronzová hlavice palčátu z Plzně – The Bronze Mace Head from Plzeň – Der Bronzekopf des Streitkolbens (Morgenstern) aus Plzeň (Pilsen)*, „Starožitnosti a užité umění”, t. 3/1996, s. 18, 28; С. Витлянов, *Боздыгани от музеите в Плиска*, „Мадара и Преслав”, ВИСБ. 59/4, 1990, s. 168-174; F. Sandsted, *„Hafdi kylfu stora i hendi“ – Ett bidrag till kunskapen om den tidigmedeltida stridsklubban*, „Meddelande 52 från Armemuseum”, 1992, s. 73-103; V. Goš, *Středověký palčát ze Šumperka*, „Informační zpravodaj, Česká archeologická společnost – pobočka pro severní Moravu a Szelsko”, 1993, srpen, s. 50-51; В. Парушев, *Боздыгани от музея в Добрич*, „Археология”, t. 3-4, 1998, s. 67-72; M. Atgāzis, *Kaujas vāles Latvijā 10.–14. gadsimtā*, *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, t. 2, 1999, s. 16-33; Ch. Gravett, G. Turner, *English Medieval Knight 1200-1300*, „Warrior”, t. 48, Oxford 2002, s. 6; X. Кузов, *Боздугани от Варненския Ахеологически Музей*, [w:] *Weapons and Military Equipment during the late antiquity and the middle Ages 4th-15th centuries*, red. В. Йотов, В. Николов, В. Славцев, Варна 2002, s. 179-190; P. Kouřil, *Bronzová hlavice palčátu z opevněného sídla Přerovec*, „Archaeologia historica”, t. 28, 2003, s. 649-651; J. Sigl, *Bronzová hlavice palčátu z Hradce Králové*, „Zpravodaj muzea v Hradci Králové”, t. 29, 2003, 213-215; E. Cosack, *Tatwerkzeug Morgenstern*, „Archäologie in Niedersachsen”, 2004, s. 128-130; J. Kalferst, *Bronzová hlavice palčátu z Mlázovic, okr. Jičín*, „Zpravodaj muzea v Hradci Králové”, t. 34, 2008–2009, s. 173-176; A. Mäsalu, J. Peets, *Sõjanu-iaid, võimusümbolid ja margapuud*, [w:] *Ilusad asjad. Tähelepanuväärseid leide Eesti arheoloogiakogudest*, red. U. Tamla, Tallin 2010, s. 1-26; A. Mäsalu, *A rare macehead from the village of Tammeküla, Hargla parish*, „Archaeological Fieldwork in Estonia”, 2009, s. 141-145; tenže, *Estlands schönste Streitkeule des 12.–13. Jahrhunderts*, „Baltic Journal of Art History”, Spring 2010, s. 201-220; R. D'Amato, *Σιδηροράβδιον, βαρδούκιον, ματζούκιον, κορύνη: the War-mace of Byzantium, 9th-15th century AD: new evidence from the Balkans in the collection of the World Museum of Man, Florida*, „Acta Militaria Mediaevalia”, t. 7, 2011,

podobnych zabytków, występujących zarówno w okresie poprzedzającym⁶³ jak i następującym⁶⁴ po wczesnym średniowieczu. Szczególną uwagę zwracamy jeszcze raz na doniosłość szeroko zakrojonych badań podwodnych w jeziorach Niżu Polskiego⁶⁵, w tym przede wszystkim w jeziorze Lednickim⁶⁶, w trakcie których pozyskano duże kolekcje tego typu uzbrojenia, w wielu przypadkach szczęśliwie zachowane w całości, wraz z toporzyskami. Dało to asumpt do szczegółowych badań specjalistycznych, zarówno jeśli idzie o rozpoznanie gatunków drzew, używanych do produkcji toporzysk⁶⁷, a także spo-

sobów łączenia żeleźców z drewnianymi elementami – głównie w postaci skrawków skór⁶⁸. Obecnie możliwe jest określenie sposobów osadzania niektórych z toporów i ich stabilizacji na toporzysku⁶⁹, a także wzmocnienia samego toporzyska⁷⁰. Podobne, szczegółowe analizy są coraz częstsze również w przypadku buław, głównie ze względu na fakt odkrywania okazów zachowanych w całości⁷¹, przy czym analizę dendrologiczną przeprowadzono jedynie dla nielicznych zabytków, w tym buławy z Raciborza⁷². Dalsze badania tego typu ujawnić mogłyby preferencje wytwórców w zakresie doboru materiału, a także obecność innych szczegółów konstrukcyjnych rękojeści. Wnikliwiej należałoby się zająć również kwestią osadzania głowic na trzonach, gdzie stosowano zarówno żelazne kliny, jak i metalowe i skórzane podkładki dla lepszego ich umocowania na drzewcu⁷³. Podjęto również problem przechowywania toporów, zarówno w związku z coraz częstszym odkrywaniem drewnianych i skórzanych futerałów, jak i takiej interpretacji szczątków tkanin pokrywających ich żeleźca⁷⁴. Istotnym problemem badawczym, ze względu na analogiczność niektórych form uznawanych za bijaki kiścieni oraz głowice buław, jest właściwa identyfikacja zabytków, przy czym wydaje się stosowane do tej pory podziały oparte na kryterium

s. 7-48; J. Musil, *Nález zlomku hlavice bronzového palčátu z k. ú. Hošťalovice (okr. Chrudim, Pardubický kraj)*, „Časopis společnosti přátel starožitností”, t. 120/3-4, 2012, s. 238-244; J. Fröhlich, O. Chvojka, *Nález středověkého palčátu v Kolodějích nad Lužnicí, Výběr*, „Časopis pro historii a vlastivědu jižních Čech”, t. 3, 2012, s. 186-189; S. Chmielowiec, V. Kašpar, *Militaria a další předměty ze železa a barevných kovů z archeologických výzkumů předlokační aglomerace u kostela Sv. Petra na poříčí na Novém Městě Pražském*, „Archeologie ve středních Čechách”, t. 16, 2012, s. 954-955, 957, obr. 3, 5; d, obr. 8.

⁶³ G. Kieferling, *Bemerkungen zu Äxten der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, [w:] *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in der ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten*, Lublin-Marburg 1994, s. 335-356.

⁶⁴ M. Głosek, *op. cit.*; por. też: P. N. Kotowicz, A. Michalak, *Late Medieval Battle-axes with tangs from the Polish Lands. A Component of Tatar or Local Weaponry?*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae”, fasc. 20, 2007, s. 9-21.

⁶⁵ W. Chudziak, R. Kaźmierczyk, J. Niegowski, *op. cit.*

⁶⁶ A. Kola, G. Wilke, *Mosty sprzed tysiąca lat. Archeologiczne badania podwodne przy rezydencji pierwszych Piastów na Ostrowie Lednickim*, Toruń 2000, s. 69-73; W. Tokarski, *op. cit.*, s. 78-84; J. Górecki, *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, Lednogóra 2001, s. 136-142; *Waffen und Reiterausrüstungen von Ostrow Lednicki – Zur Geschichte des frühen polnischen Staates und seines Heeres*, „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters”, t. 29, 2001, s. 53-60; B. R. Borowczak, *op. cit.*

⁶⁷ T. Stępnik, *op. cit.*; tenże, *Drewniane toporzyska w świetle analizy surowcowej*, [w:] *Topory średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, red. A. M. Wyrwa, P. Sankiewicz, w druku; P. N. Kotowicz, *Nie tylko żeleźca...*, s. 442-444; M. Michniewicz, *Uwagi botanika o resztkach roślinnych z grobów z cmentarzyska w Lubieniu, pow. piotrkowski*, [w:] T. Kuraśiński, K. Skóra, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Lubieniu, pow. piotrkowski*, Łódź 2012, s. 335.

⁶⁸ P. N. Kotowicz, *Nie tylko żeleźca...*, s. 450; A. Michalak, P. Wolanin, *Skóra w służbie wojny. Militarne i pozamilitarne, skórzane elementy wyposażenia wojownika w średniowieczu. Przegląd problematyki*, [w:] *Nie tylko broń. Niemilitarne wyposażenie wojowników w starożytności i średniowieczu*, red. W. Świętosławski, Acta Archaeologica Lodziensia, nr 54, s. 103; T. Radek, *Analiza materiałowa skór z toporów średniowiecznych*, [w:] *Topory średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, red. A. M. Wyrwa, P. Sankiewicz, w druku.

⁶⁹ P. N. Kotowicz, *Nie tylko żeleźca...*, s. 450; tenże, *Analiza...*

⁷⁰ *Ibidem*, s. 451, 453-454.

⁷¹ A.P. Артемьев, П.Г. Гайдуков, *op. cit.*, Рис. 2.

⁷² Trzon ten wykonano z jesionu (*Fraxinus L.*) – por. A. Michalak, *Głowica...*, s. 195, natomiast okazu znalezione w Sajókeresztur – z dzikiej jabłoni (*Malus sylvestris*) – J. Żurowski, *op. cit.*, przyp. 246a.

⁷³ A. Michalak, *Głowica...*, Tabl. V; 3; A.P. Артемьев, П.Г. Гайдуков, *op. cit.*, Рис. 2.

⁷⁴ F. Westphal, *Die Holzfunde von Haithabu*, [w:] *Die Ausgrabungen in Haithabu. Elfte Band*, Neumünster 2006 s. 54-55, Taf. 30:1-6; 31:1-3; P. N. Kotowicz, *Nie tylko żeleźca...*, s. 454, 456; A. Michalak, P. Wolanin, *op. cit.*, s. 103, ryc. 2:7; A. Sikorski, *Tkanina płócienna na toporze z Lubowa, gm. loco, woj. wielkopolskie*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. XI, 2010, s. 157-164.

średnicy światła osady nie wydają się być przekonujące⁷⁵. Rosnąca baza źródłowa spowodowała również, iż doprecyzowano niektóre zagadnienia czy też wysunięto nowe hipotezy związane z proveniencją i chronologią niektórych typów czekanów i toporów⁷⁶ oraz buław⁷⁷, a także zajęto się na

powrót problematyką zdobnictwa i symboliki okazów odkrytych na ziemiach polskich⁷⁸ i przyjrano się toporom odkrywanych w grobach zarówno ciałopalnych, jak szkieletowych z terenu monarchii piastowskiej⁷⁹. Niezwykle ważne, ale dalekie

⁷⁵ A. Nadolski, *Relikt późnośredniowiecznej broni obuchowej z Rękownicy, woj. olsztyńskie*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna”, Nr 25: 1978, s. 283; M. Głosek, *Późnośredniowieczna...*, s. 54; B. Rokitowska, M. Wołoszyn, *Wczesnośredniowieczne zabytki pochodzenia wschodniego z wykopalisk w Pełnatyczach, pow. Przeworsk*, „Rocznik Przemyski”, t. 37/1, 2001, s. 43-59.

⁷⁶ M. Kara, *Z badań nad wczesnośredniowiecznymi grobami z uzbrojeniem z terenu Wielkopolski*, [w:] *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*, red. L. Leciejewicz, Wrocław-Warszawa 1991, s. 99-120; tenże, *The Graves of the Armed Scandinavians from the Middle and the Younger Viking Period from the territory of the First Piasts' State*, [w:] *Medieval Europe 1992. Pre-printed Papers*, vol. 4: *Death and Burial*, York 1992, s. 167-177; K. Wachowski, *Elementy rodzime i obce w uzbrojeniu wczesnośredniowiecznym na Śląsku*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica”, t. 23/1, 2001, s. 153-176; D. Tereszczuk, *Rozpowszechnienie toporów typu Popęszyce w Europie Środkowej*, [w:] *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego, Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*, red. M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk, Toruń 2007, s. 230-239; P. N. Kotowicz, *Dwie wczesnośredniowieczne...*, *op. cit.*

⁷⁷ Przyrost odkrywanych materiałów z terenu Europy, pozwolił na szersze spojrzenie w kwestii pochodzenia poszczególnych form na obszarze Polski. W dotychczasowych badaniach buławy traktowano niemal wyłącznie jako import z Europy Wschodniej, w szczególności Rusi. Z rzadka dopuszczano możliwość również miejscowej produkcji części zabytków. Dostrzegalne koncentracje znalezisk, ewidentnie grupujące się wzdłuż wschodniej i południowej dzisiejszej granicy Polski, sugerowały również inne kierunki napływu tych zabytków. Baczniejsza analiza ukształtowania poszczególnych korpusów, połączona ze studiami porównawczymi analogicznych form występujących na terenie Węgier czy obszarach bałtyckich pozwoliła na wyodrębnienie w materiałach polskich egzemplarzy które pojawić mogły się na naszych ziemiach również z tych kierunków. W wypadku egzemplarzy późnośredniowiecznych zdobionych charakterystycznym ornamentem, prawdopodobna jest również ich środkowoeuropejska geneza – por. A. Michalak, *Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach polskich*, [w:] *Держава та армія, „Вісник Національного Університету Львівська Політехніка”*, No. 571, 2006, s. 56-59; tenże, *O dwóch średniowiecznych buławach z Pomorza Zachodniego*,

[w:] *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin 4-6 sierpnia 2006 r.*, red. M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk, Toruń 2007, s. 128-149. Zob. także Ш.И. Бектинеев, *Булавы и кистени XI-XIV вв. на территории Беларуси*, [w:] *Сярэдевядковыя старажытнасці Беларусі: Новыя матэрыялы і даследаванні*, red. В. М. Ляюко, Минск 1993, s. 99-106; R. Liwoch, *Булавы з заходней Украіны*, „Acta Militaria Mediaevalia”, t. 2, 2006, s. 67-78; Н.А. Плавинский, *Булавы конса X-XIII вв. на территории Беларуси*, [w:] *Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар имени академика В. В. Седова. Материалы 54 заседания (15-17 апреля 2008 года)*, Псков 2009, s. 363-381; A. Mäsalu, *A rare...*, *op. cit.*, s.141-144.

⁷⁸ Por. np. A. Drozd, A. Janowski, *Wczesnośredniowieczny topór inkrustowany z miejscowości Pień na ziemi chełmińskiej*, [w:] *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego, Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*, red. M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk, Toruń 2007, s. 106-127; M. Góra, P. N. Kotowicz, *Ornamentowany czekan z wczesnośredniowiecznej osady obronnej w Barkowicach Mokrych koło Sulejowa*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”. t. 44, 2008-2009, s. 237-263; A. Janowski, *From the North-Eastern to Central Europe. Silver-inlayed Axe from the Early Medieval Chamber Grave in Pień on the Chełmno Land (Poland)*, „Археология и история Пскова и Псковской земли”, t. 55, 2010, s. 164-176; P. Kucypera, P. Pranke, S. Wadył, *Wczesnośredniowieczne miniaturowe toporki metalowe z Europy Środkowo-Wschodniej i Północnej. Korpus zabytków*, [w:] *Życie codzienne przez pryzmat rzeczy*, red. P. Kucypera, S. Wadył, Toruń 2010, s. 103-176; ciż, *Wczesnośredniowieczne toporki miniaturowe*, Toruń 2011; P. N. Kotowicz, *Early medieval...*, *op. cit.*; tenże, *The Sign of the Cross on the Early Medieval Axes – A Symbol of Power, Magic or Religion?*, [w:] *Weapons Brings Peace? Warfare in Medieval and Early Modern Europe*, red. L. Marek, Wrocław, w druku.

⁷⁹ P. N. Kotowicz, *... wszystką jego broń umieścili obok niego... Pochówki wojowników (?) na wczesnośredniowiecznych, ciałopalnych cmentarzyskach kurhanowych z terenu Polski*, [w:] *Epidemie, klęski, wojny, „Funeralia Lednickie”*, t. 10, red. W. Dzieduszycki, J. Wrześniński, Poznań 2008, s. 31-374; J. Wrześniński, *Groby z toporami w państwie Piastów*, [w:] *Non sensistis gladios. Studia ofiarowane Marianowi Głowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. O. Ławrynowicz, J. Maik, P. A. Nowakowski, Łódź 2011, s. 463-486.

jeszcze od wyczerpania, są również studia poświęcone grzywnom siekieropodobnym i ich związkom zarówno z pierwowzorami (czyli toporami), jak i pieniężnym systemem pozamonetarnym⁸⁰. Zwrócono również uwagę, na fakt używania buław nie tylko w walce wręcz (teza ta była powszechna również w pracach A. Nadolskiego), ale i jako broni służącej do ciskania w przeciwnika, czy na polowaniach⁸¹.

Jedyną kategorią zabytków związanych z wczesnośredniowieczną bronią obuchową, która nie pojawiła się w żadnym z opracowań A. Nadolskiego są kiścienie. Podobnie jak w przypadku buław, wiele aspektów związanych z problematyką ich występowania na ziemiach polskich czeka jeszcze na wyjaśnienie, zwłaszcza że oręż ten epizodycznie pojawia się na tym terenie. Znaczny postęp badawczy odnośnie tych zabytków nastąpił dopiero na początku XXI w.⁸² Wcześniej, mimo opublikowania kilku kiścieni pochodzących z obszaru Polski, zabytki te bądź nie zostały właściwie zidentyfikowane, bądź nie poświęcono im zbyt wiele miejsca, ograniczając się głównie do stwierdzenia ich związku z ruskim *milieu*⁸³. Zarysowanie problematyki związanej

z kiścieniami zawdzięczamy pracom rosyjskich badaczy, zajmujących się ich występowaniem na terenie Rusi, które ukazały się już po opublikowaniu monografii A. Nadolskiego z 1954 r. Należy zwrócić jednak uwagę na fakt dużej rozbieżności poglądów tych autorów odnośnie przeznaczenia funkcjonalnego takich zabytków⁸⁴. Na rodzimym gruncie zwrócenie uwagi na występowanie kiścieni na obszarze Polski zawdzięczamy głównie serii artykułów P. Kotowicza⁸⁵. Badacz ten zebrał i szczegółowo scharakteryzował znaleziska, przedstawił ich kontekst i chronologię w oparciu o analizę materiałów wschodnich. Odnosił się również do problemu genezy tych zabytków⁸⁶. Po ukazaniu się tych prac pojawiły się nowe zabytki tego typu, już właściwie zinterpretowane⁸⁷. Jako, że większość kiścieni odkryto na południowo-wschodnich terenach Polski, zasadnym wydaje się uznanie ich związku z kulturą staroruską, gdzie zabytki tego typu najbardziej popularne były w XII-XIII w. Poza Rusią kiścienie znane były także wśród Awarów⁸⁸, Chazarów i Bułgarów Nadwołżańskich⁸⁹,

⁸⁰ Por. głównie: E. Zaitz, *Wczesnośredniowieczne grzywny siekieropodobne z Małopolski*, „Materiały Archeologiczne”, t. 25, 1990, s. 142-178; J. Adamczyk, *Placidia w Europie Środkowej i Wschodniej w średniowieczu*, Warszawa 2004, s. 211-245.

⁸¹ D. M. Wilson, *The Bayeux Tapestry*, London 2004, fol. 61; A. Michalak, *A 14th century Hungarian knobbed mace head from "Góra Birów" in Podzamcze on the Polish Jura Chain*, [w:] *Cum Arma Per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, red. P. Kucypera, P. Pudło, Toruń 2011, s. 173-200; M. Cewiński, *Nie samym mieczem: broń heraldyczna bohaterów*, [w:] *Non sensistis gladios...*, op. cit., s. 79.

⁸² B. Rokitowska, M. Wołoszyn, op. cit., s. 48-49; O. Ławrynowicz, P. Strzyż, *Nowe zabytki broni obuchowej z okolic Roztocza*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, t. 6 (za 2001), 2003, s. 258, 261, ryc. 1:1-2; J. Ginalski, P. N. Kotowicz, *Elementy uzbrojenia i oporzędzenia jeździeckiego z grodziska wczesnośredniowiecznego „Horodyszczce” w Trepczy, pow. Sanok, stan. 2*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, t. 25, Rzeszów 2004, s. 197-199, tabl. II:1-2.

⁸³ J. Gurba, A. Czerepiński, *Ciekawy staroruski zabytek z Czerwienia*, „Z Otchłani Wieków”, t. 31/3, 1965, s. 239-241; ciż, *Rogowy kiścień z Czeremna*, [w:] *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus*, red. K. Jażdżewski, Wrocław 1968, s. 484-489; A. Szpunar, *Zabytki archeologiczne w kolekcji Państwa Szymanowskich w Tarnowie*, „Rocznik Tarnowski”, 1991/92, s. 241, ryc. 5:d.

⁸⁴ A. Н. Кирпичников, *Древнорусское...*, s. 58-64; tenże, *Булавы и кистени...*, op. cit., s. 232-234; A. P. Артемьев, op. cit., s. 5-10; Ш.И. Бектинеев, op. cit.; L. Smirnova, *Weights, not bludgeons. A reappraisal of the functionality of a particular category of objects in metal and bone*, [w:] *From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth – Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present*, red. H. Luik i inni, Muinasaja teadus, t. 15, Tallinn 2005, s. 277-292.

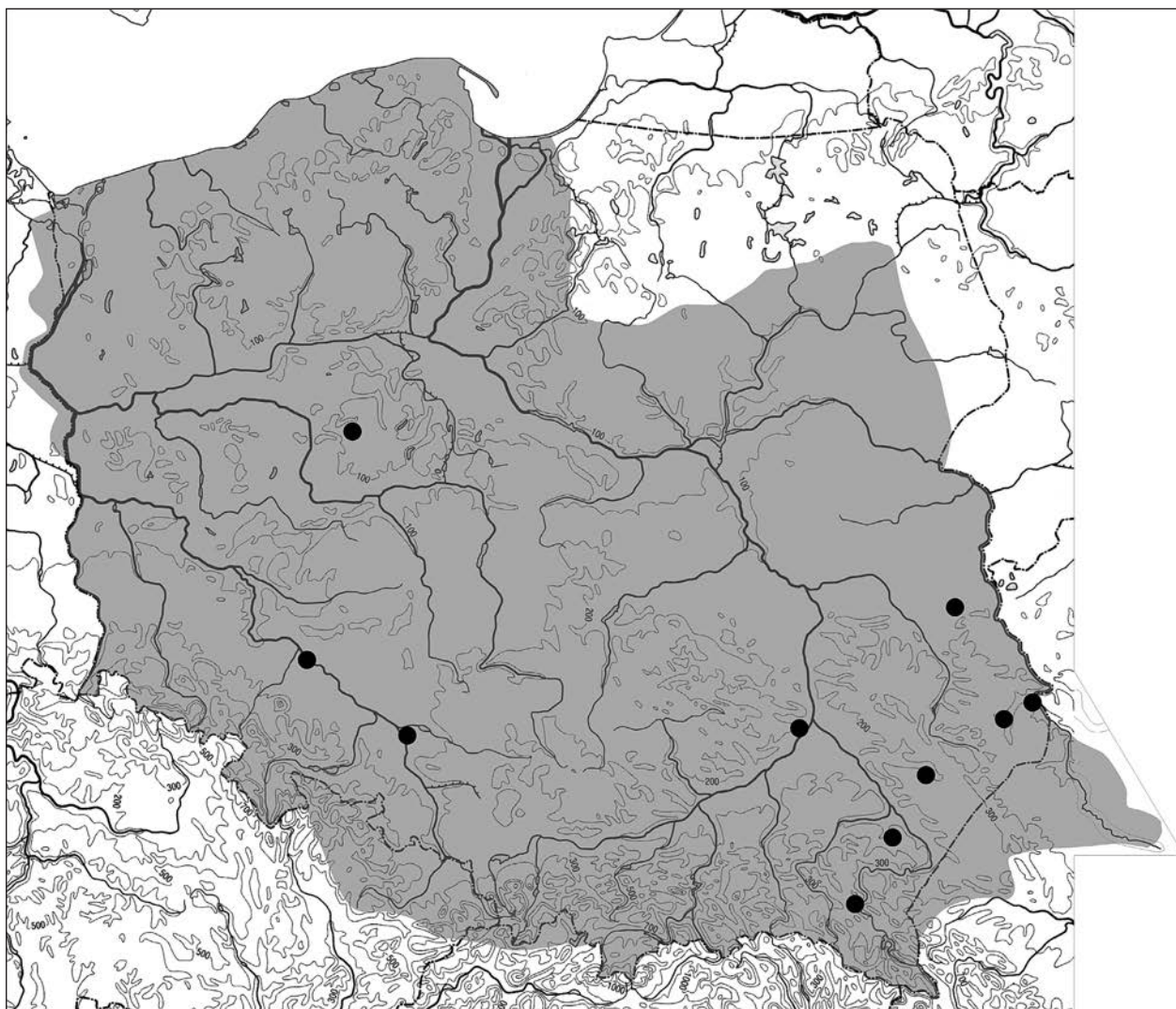
⁸⁵ P. N. Kotowicz, *Uwagi o znaleziskach kiścieni wczesnośredniowiecznych z obszaru Polski*, „Acta Militaria Mediaevalia”, t. II, s. 51-66; tenże, *Early medieval war-flails (kistens) from Polish Lands*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae”, fasc. 21, s. 75-86.

⁸⁶ Etymologia nazwy jak i najstarsze znaleziska ze obszarów zajętych przez Sarmatów (z III i IV w. n.e.) wydaje się wskazywać na jego genezę – świat azjatyckich koczowników – P. N. Kotowicz, *Uwagi...*, op. cit., s. 52, tenże, *Early medieval war-flails...*, s. 75.

⁸⁷ *Czerwień...*, op. cit., tabl. II.12:1-3. Obecnie baza źródłowa obejmująca tę kategorię zabytków zamyka się w liczbie ok. 20 egzemplarzy.

⁸⁸ É. Garam, *Avar kori csont vagy korbácvégek és ostorbuzogányok*, „Communicationes Archaeologicae Hungariae”, 1998, s. 109-121; J. Zábójník, *K problematice bijakov z obdobia Avarského Kaganátu*, „Slovenská Archeológia”, t. LVII/1, 2009, s. 169-180.

⁸⁹ A. X. Халиков, *Культура Булара. Булгарский орудия, труда и оружие X-XIII вв.*, Москва 1985, s. 182-184; A. В. Крыганов, *Кистени салтово-майской культуры Подонья*, „Советская Археология”, t. 1987/2, 1987, s. 63-69; И. Л. Измайлов, *Вооружение*

Ryc. 3. Rozprzestrzenienie znalezisk kiścieni wczesnośredniowiecznych z terenu Polski. Oprac. P. N. Kotowicz.

ponadto występują w Rumunii⁹⁰ oraz Bułgarii⁹¹, a sporadycznie pojawiają się w Finlandii⁹² i Niemczech⁹³. Z obszaru Polski Piastowskiej, objętej zainteresowaniem A. Nadolskiego, znamy jak dotąd jedynie 3 egzemplarze tej kategorii uzbrojenia. Pochodzą one z ważnych ośrodków władzy

и военное дело населения Волжской Булгарии X – начала XIII в., Казань-Магадан 1997, s. 103-111.

⁹⁰ I. Barnea, *Arme și piese harnașament*, [w:] *Dinogetia I*, „Biblioteca de Archeologie”, t. XIII, București 1967, s. 340-341.

⁹¹ В. Йотов, *Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII-XI век)*, Варна 2004, s. 109-112.

⁹² J. P. Tavitsaainen, *A Kisten from Mulli, Raisio – A Manifestation of Middle Europe in Southwestern Finland*, „Eesti Arheoloogiaajakiri”, t. 8/1, 2004, s. 33-48.

⁹³ E. Vamers, *Die Frühmittelalterlichen Lesefunde aus der Löhrrstrasse (Baustelle Hilton II) in Mainz*, „Mainzer Archäologische Schriften”, t. 1, Mainz 1994, s. 154, ryc. 90: 246.

książęcej, na Ostrowie Lednickim, na Ostrówku w Opolu i Sandomierzu. Egzemplarz lednicki winien być A. Nadolskiemu znany, gdyż odkryto go w latach 1931-1932 (okaz z Opolą wyeksplorowano w 1965 r.⁹⁴, zabytek z Sandomierza – dotąd nie opublikowany – odkryto jeszcze później), jednak na obronę łódzkiego badacza przyznać należy, że opublikowano go dopiero w 1961 roku, a autor publikacji źródłowej mylnie go interpretował⁹⁵. Nie ma natomiast pewności, czy okazy te pojawiły się tam w wyniku wymiany handlowej, czy też obecności

⁹⁴ B. Gediga, *Wyniki badań na Ostrówku w Opolu w latach 1964 i 1965*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 19, 1968, ryc. 12:a; M. Norska-Gulkowa, *Wyroby z rogu i kości z wczesnośredniowiecznego grodu-miasta na Ostrówku w Opolu*, „Opolski Rocznik Muzealny”, t. 8, 1985, s. 285-286, ryc. 28:i.

⁹⁵ A. Wrzosek, *Zabytki wczesnośredniowieczne z Ostrowa Lednickiego, pow. Gniezno*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 12, 1961, s. 250, tabl. I:12.

obcoetnicznych druzynników książęcych⁹⁶. Używanie tego typu broni wydaje się więc zjawiskiem lokalnym i uznać należy raczej, że oręż ten nie był zbyt popularny poza terenami objętymi wpływami kultury staroruskiej. Postulatem na przyszłość, w kontekście materiałów polskich, wydaje się ponowna kwerenda materiałów pochodzących ze starszych badań. W kolekcjach muzealnych znajduje się duża liczba zabytków, które podejrzuwać można o związek z tą kategorią uzbrojenia, żeby wspomnieć tylko okaz z Wrocławia⁹⁷.

Wiele aspektów szczegółowych dotyczących problematyki związanej z kiścieniami czeka jeszcze na rozwiązanie. Zachowane przy niektórych zabytkach fragmenty skórzanej gązwy bądź żelaznych łańcuchów⁹⁸ należałoby poddać specjalistycznym badaniom, które nie tylko odpowiedziałyby na szereg pytań dotyczących ich wytwórczości, ale również sposobów posługiwania się nimi, wobec sprzecznych poglądów panujących w literaturze przedmiotu. Wydaje się również, że należy zwrócić baczniejszą uwagę na kwestię zdobienia poszczególnych egzemplarzy, dekorowanych fantazyjnymi sylwetkami zwierząt i ptaków czy motywami florystycznymi. Dekoracja ta wydaje się mieć również znaczenie symboliczne i może wskazywać na ukryty, być może dziś dla nas nieczytelny, aspekt tego oręża. Zdaje się mieć to tym większe znaczenie w przypadku zabytków wykonanych z poroża, gdzie ich rzeczywiste militarne zastosowanie budzić może zasadne wątpliwości. Obecność znaków kojarzonych z symbolami książęcymi Rurycowiczów⁹⁹ wskazywać może, że w pewnym

momencie stały się one bardziej wyznacznikiem pozycji społecznej, aniżeli realną bronią. Zastanawiający wydaje się niemal zupełny brak przedstawień tego oręża w ikonografii, pomimo jego używania aż do XVI w., co w kontekście symbolicznym lub elitarnym może nie być bez znaczenia.

Przedstawiony przegląd problematyki dotyczącej wczesnośredniowiecznej broni obuchowej pokazuje jak znaczący był wkład A. Nadolskiego w doprecyzowanie wielu dotyczących jej zagadnień. Z punktu widzenia tamtych czasów były to bez wątpienia badania pionierskie, a wytyczone przez niego kierunki studiów były z sukcesem rozwijane w kolejnych latach. Prace te oczywiście nie są wolne od błędów, ale pamiętać należy kiedy powstawały. Tworzono je w nowej rzeczywistości, a ze względu na zaginięcie dużej części zabytków, oparte musiały być niemal w całości na zupełnie nowych materiałach, głównie pozyskiwanych drogą badań archeologicznych. Pamiętać należy także, że autor właściwie pozbawiony był możliwości odniesień do wcześniejszych studiów, gdyż mimo tradycji studiów bronioznawczych w Polsce międzywojennej, oręż wczesnośredniowieczny nie cieszył się wówczas zbyt dużym zainteresowaniem specjalistów z zakresu historii wojskowości. Monografia uzbrojenia wczesnopolskiego z 1954 r. stała się więc opracowaniem przełomowym, które na długie lata stało się „podręcznikiem” dla zajmujących się uzbrojeniem polskim badaczy i jest do tej pory jedną z pierwszych książek, po które sięga każdy zainteresowany tą problematyką. Przyrost bazy źródłowej i znaczne poszerzenie się naszej wiedzy o wczesnośredniowiecznym uzbrojeniu spowodowały jednak, iż bezkrytyczne korzystanie z ustaleń w niej zawartych jest już dzisiaj niemożliwe. Po niemal 60 latach od ukazania się „Studiów...” czas zatem na próbę kolejnego podsumowania tego typu.

⁹⁶ M. Wołoszyn, *Obecność ruska i skandynawska w Polsce X-XII w. – wybrane problemy*, [w:] *Wędrówka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, red. M. Salamon, J. Strzelczyk, Kraków 2004, s. 264; J. Wrzesiński, *O broni wczesnego średniowiecza rzadziej postrzeganej*, [w:] *Z dziejów Kujaw i Pałuk. Studia dedykowane pamięci dr. Czesława Sikorskiego*, Inowrocław 2005, s. 51, Ryc. 10; P. N. Kotowicz, A. Michalak, „...I poszedł Włodzimierz na Lachów...”. *O recepcji orientalnych militariów w średniowiecznej Polsce*, „Z Otchłani Wieków”, t. 61/1-2, 2006, s. 84.

⁹⁷ J. Kaźmierczyk, *Ku początkom Wrocławia*. Cz. 3, Wrocław 1995, s. 133, ryc. 35:2 oraz ryc. 111; P. Kotowicz, *Uwagi...*, *op. cit.* s. 60-61.

⁹⁸ Por. A. Ф. Медведев, *Оружие Новгорода Великого*, „Материалы и Исследования по Археологии СССР” 65, 1959, s. 138, ryc. 5:7, 7:8, tabl. 4:13; A. X. Халиков, *op. cit.*, tabl. LXII:1-2; A. P. Артемьев, *op. cit.*, s. 7-8, Рис. 4:1.

⁹⁹ S. В. Белецкий, *О знаках на роговых кистенях*, [w:] *Военная археология. Оружие и военное*

дело в исторической и социальной перспективе, Санкт Петербург 1998, s. 188-189.

**Early medieval blunt weapon from the territory of Poland in Andrzej Nadolski's studies,
from the perspective of further years of research**

Summary

Andrzej Nadolski is regarded as one of the most distinguished arms and armor specialist in Europe. Studies over Polish weaponry taken just after World War II provided in 1954 a first in our continent monograph in this subject. Much contribution in this work was done in the field of knowing early medieval blunt weapon – hammer axes, battle axes and maces. Studies of early medieval arms and armor, taken by A. Nadolski, were a huge challenge, also because he included sparse information from the written, iconographic as well ethnological and linguistic sources. The main contribution of this research was however typo-chronological classification of collection of 172 hammer- and battle axes from the territory of Piast state. This system, used by Author in all of his further works, was widely accepted by many Polish archeologists, and is being employed, sometimes uncritically, until today. Due to the fact that the total number of known artefacts increase a lot (Fig. 1), and this classification cannot be developed, it seems that it is not possible to use this typology to all known materials from the territory of Poland. In the consequence of only 5 known artefacts, Author did not propose any classification for maces. From that time, known number of this kind of objects increased almost 10 times (Fig. 2), but most of them are chance finds, without any proper archeological context.

Besides typo-chronological aspects, Author discussed also many other problems concerning this kind of weapon, including the presence of small holes in the axe and hammer-axe heads, their decoration, length of the shafts, distribution of particular forms. Nadolski demystify also claims of German researchers, who treated many forms of axes as so-called „Viking”, but having in fact their roots in the territory of Central Europe, and could have been produced by local blacksmiths, what was proven by metallographic examinations. Last years caused increase of interest also in the field of mace manufacturing, especially in technological context.

This survey showed enormous meaning of Nadolski's monograph for Polish arms and armour studies, and some ideas were developed also in further papers – eg. in the article concerned of symbolic destination of clubs. However, state of

research caused that many aspects of blunt weapon was, for scholar from Łódź, unavailable. In case of all categories of blunt weapon a major step forward was made recently, thanks to the increase of number of known artefacts, as well as development of research in the neighboring countries. During the archaeological excavations conducted in the last 60-years, large collections of this kind of weapon were obtained, sometimes, like in the case of water finds, preserved in whole. This fact encouraged scholars for detailed specialist analysis. Due to discovering of wooden and leather cases, as well as relicts of textiles on the axe heads, some studies concerning the problem of preserving blunt weapon have been also recently taken. From today point of view crucial issue, caused by analogy of forms of some of the specimens regarded as heads of war flails and maces, is appropriate identification of artefacts. Increase of data caused also that it was possible to specify some aspects or make new hypothesis about origin and chronology of some of types of hammer axes, battle axes and maces, as well as decoration and symbolic meaning of these artefacts. It was also noted that maces were used not only in a hand to hand combat, but also as a throwing weapon.

The only category of early medieval blunt weapon which was not included in any of A. Nadolski's works, are war flails (kistens). Significant progress in case of these artefacts was made just at the beginning of 21st c. (Fig. 3). As most of the war flails were discovered in south-eastern territories of Poland, they were regarded as a result of contact with Rus mielieu, where they were most popular in the 12th-13th c. Specimens from the Piast's state were found in important centers of ducal power and there are no proves whether they came there thanks to a trade or presence of duke's mercenaries.

The presented above review of early medieval blunt weapon clearly shows A. Nadolski's significant contribution in specify of many of its problems. The monograph of early Polish weaponry, published in 1954, was a breakthrough work, which became, for many years, a „manual” for archeologists interested in arms and armour in Poland. However, the enlargement of number of known artefacts and increase of our knowl-

edge about early medieval weaponry, caused that indiscriminate use of conclusions from this book is luckily impossible today. After almost 60 years

since the „Studies...” was published, it is probably time for another attempt to recapitulate our knowledge in this subject.

*mgr Piotr N. Kotowicz
Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego,
Muzeum Historyczne w Sanoku*

*mgr Arkadiusz Michalak
Muzeum Archeologiczne
Środkowego Nadodrza w Zielonej Górze*